

Hans Kruusi valikuid ja saatust lahti nõidumas

Jüri Kivimäe. Rektor Hans Kruus. Tartu: Tartu Ülikool, 2017. 254 lk.

Rein Ruutsoo*

Elulugusid võib kirjutada vastandlikel viisidel. Substantsionalistlikus laadis kirjutatud taandavad selle regulaarsustele, tuletades neist elukäigu paratamatused. Sündmusteahela ideoloogiapõhisel voolujoonestamisel taandub elulugu, nagu seda ka Kruusi peal on demonstreeritud, faktoloogiaga sobivalt „funktsionaalseks“ kronoloogiasse „monteerimiseks“. Teiste sõnadega – see, mida ajaloo sündmuste/protsesside osalised mõtlesid, kas nad kahtlesid või mida arvasid, jääb n.-ö. sulgude taha ja „asjastatud“ osalised muutuvad lihtsalt ettemääratud tuleviku saadusteks. Seda kaanonit kordasid uskumatult trullid ja vaimuvaeselt ka kõige võimekamate Eesti NSV ajaloolaste Kruusist kirjutatud eluloolised ülevaated. „Baltisaksa parunite poolt rõhutatud maarahva poeg tunnetab peagi kehtiva ühiskonnakorra ebaõiglust ja hakkab tundma huvi ja sümpaatiat sotsialismi ideede vastu. Valguse poole pürgiv noor haritlane jõuab õige varsti teadliku ateismi ja materialistliku elutunnetuseni. Kodanluse võimu kehtestamise ja kindlustamise süngete (esiletõste – R. R.) aastate keerukates olusuhetes esineb nii poliitilisi kõikumisi kui ka avalikke sümpaatia-avalduisi nõukogude võimu aadressil. [---] Kuid lõpliku ja otsustava sammu astumiseni jõutakse alles kahekümne aasta pärast, mil juubilar asub töörahva positsioonidele, ühendab oma saatuse Kommunistliku Parteiga.“¹ Teiste sõnadega, Kruusil polnud EKP piletiga taskus suremisest mingit pääsu!

Sedalaadi liturgia sai normiks, üsna tühiste muutustega. Sellega võeti kokku kümnete, kui mitte sadade eesti haritlaste elukäigud. 1940. aasta „sotsialistlikus revolutsioonis“ kehastus ajaloo kulgemise paratamatus, milles avangard

– „ajaloo agendid“ – eelkõige kommunistid, toimetasid vääraratu jõuna ning aitasid ületada kodanlike intelligentide „kõhkliki“ ja klassiteadlikkuse puudujääke. Kõhklustel-kahtlustel polnud riigipõrajatel isegi lapsepõlves kohta. Kahki sulest sündinu, nagu teistegi Kruusi juubeli tähistamiseks ilmunud kirjatööd, on parimal juhul Kruusi kui Eesti ajaloo teaduse Nestori elutöö ja pärandi paroodia!

Kaduma läheb kõik, mida möödaniku eluloopõhine taasloomine tunnetuslikult võib pakkuda, võimalus möödaniku kirjeldav-empiriilistele regulaarsustele toetuva rekonstrueerimise kõrval esile tuua ajaloo ja elusaatuse sattumuslikkust.

Hans Kruusi sattumine „juunikommunistide“ hulka, tema elu üks murdepunkte, on üks sedalaadi saatuslikke juhtumusi.

Jüri Kivimäe monograafia on absoluutselt vastanduv mitte ainult Vene ajale iseloomulikule poliitilise ajaloo „voolujoonestamise“ standardile, vaid ka selle standardi tänastele „kajadele“. Kivimäe monograafia järelsõnast aimub, et tema peamine huvi oli kirjutada ülevaade Kruusi elukäigust mentaliteedi ajaloo võtmes. „Ajaloalise uurimistöo keerukus seisneb inimese mentaliteedi ja käitumise adekvaatses mõistmises nende kaasaegse mõttemaailma taustal [---]“, (lk. 199) tsiteerib Kivimäe saksa õigusteadlast Dietmar Willoweitit. Sellest vaatenurgast vaadatuna on Kivimäe monograafia Kruusist viimase enda loomelaadi vääriline.

Muidugi, nn. rektoriraamatu formaat seab autorile nii mahulised kui ka temaatilised raamid ega jäta seega võimalust ulatuslikumaks ja igakülgseks süvenemiseks. Neile piiranguile autor selgitavalt ka korduvalt viitab. Hans Kruusist monograafia kirjutamine on ükskõik kellele tõeline katsumus. „Hans Kruus oli väljapaistev, ent keeruline isiksus, kelles ühinesid temale ainulaadsel moel andekas ja originaalne õpetlane, eesti rahvusliku ajalookirjutuse rajaja, pahempoolne poliitik ja ideoloog, ülikooli professor, rektor ja akadeemia president,“ on autor ise tutvustanud oma uurimistöo objekti. Loetletud rollide ja positsioonide kõrval, mille tõttu ei saa Eesti ajalukku süvenev uurija Hans Kruusist tihti ei üle ega ümber, võib või tuleb paraku lisada veel sellised rollid nagu Vares valitsuse minister, aga ka Stalini sõjajärgse välispoliitika käepikendus jne. Nagu vene kõnekäänd/vanasõna selle sõnastab: laulust ei saa sõnu välja visata. Ei kavata neist mööda minna monograafia autor ega ka allkirjutanu. Professori, äärmiselt vastuolulistel aegadel rektori ametis olnud ja seejärel paraku end üsna

¹ J. Kahk. Akadeemik Hans Kruus 80-aastane. – J. Kahk; A. Vassar (toim.) Studia Historica in Honorem Hans Kruus. Tallinn: ENSV TA Ajaloo Instituut, 1971, lk. 3.

vääritugi politikaanlusega sidunud suurmehe (pean silmas eelkõige Kruusi sõjajärgsete aastate vastuolulisi rolle) saatuse käsitlemises jääb delikaatsuse ja uurimusliku aususe tasakaalustamine äärmiselt keeruliseks ülesandeks. Monograafia kandvamateks osadeks on Kruusi akadeemilisi teeneid käsitlevad peatükid. Kuid pikemalt peatumist väärivad Kruusi dramaatilised valikud esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal. Seda põhjusel, et sügavate murrangute seostamine vaimuloo ning mentaliteediga ja nende rolli valgustamine individuaalses elukaares on Kivimäe uurimuse üks keskseid voorusi.

Elulookäsitlused kui alusuuringud

Möödaniku prepeareerimine vaid kellegi poliitilise vaatenurga võtmes hukka- või õigeks mõistmise väljaks, kellegi kurjaks „käsilaseks“ või ajaloo „heaks“ tööriistaks olemise võtmes, mille reminentsentsid ulatuvad ka tänasesse päeva, pole, nagu juba sõnatud, ajaloolase kutsumuse vääriline. Kellegi saatus ja valikud ei ole käsitledavad tingimusteta lojaalsusena millelegi nii abstraktselenu nagu riik, mille enda lojaalsus kodaniku suhtes võib olla kaheldav. Valikud on alati vastasmõjus isiklike suhete, vastutuse, kohustuste jne. võrgustikus. Individualiseeritud suhete maailmas on mingit valikute normatiivset hierarhiat raske, kui mitte võimatu kehtestada. Selle mõistetavaks tegemise kõrval, „miks tollal nii läks“, pole vähem oluline püüda vastata küsimusele – miks inimesed just selliseid valikuid tegid? Nn. ratsionaalsete valikute teooriatega pole ajaloo uurimisel kuigi palju peale hakata. Konfliktide piirid ei sugene ainult inimeste vahel (kõnelemata skeemist Balti parunid *versus* talupojad-töölised jne.), vaid need lõhestavad ka ajaloolisi isikuid, keda leninlikus traditsioonis tuleks esitada kui „ühest terasetükist valatuid“. Nagu käesolevgi monograafia osutab, saadavad inimlikku tegutsemist/otsuseid uskumused, illusioonid ebalused, kahetsused jne., mille lahtikirjutamine lähendab ajaloo kirjutamist kirjandusele. See, mida vahel on käsitletud ka kui midagi ajaloolase töö kaalukust vähendavat, just vastupidi – tõstab kirjapandu tunnetusväärtust.

Ajalugu – see on lõpuks ju inimeste elukäikude lugu, inimeste lugu, kes kõik mitte ainult väärivad mäletamist, vaid kelle „elumaailmad“ muudavad ajaloo võimalikuks. Juurdepääs „elumaailmadele“ on üks ja asendamatu viise pääseda lähemale ajaloo käigu mõistmisele. Mõned elulugudeks koondatud elumaailmade lood usutakse andvat möödanikule teistest suurema elususe. Lotmanlikus tähenduses keh-

testub Kruusi „õigus biograafia“ nagu mingi „eeskujuna“, või „mudelina“, mille kaudu saab paremini mõtestada minevikku, aga ka oma kaasaega ja endagi valikuid.² Eesti ajaloos on Kruusile andnud „õiguse biograafia“ eelkõige tema kui teadlase ja teadusorganisaatori erakordsus. Kuid Kruusi lõimestatus poliitilise ajalookangasse on jäänud vähemalt ambivalentseks ja tihti viisil, mis minu arvates ei tee Eesti lähiajalugu tingimata paremini mõistetavaks. Kruusi elukäigu mentaliteedilooline taasloomine on uus kontaktivõimalus (mitte ainult faktipõhine sissevaade!) meie lähiajaloo.

Vähegi kaalukust taotlev elulooraamatu-kirjutaja on seega kahe ülesande ees. Esiteks ei saa ikka elulooraamatu-kirjutaja esitada inimeste sisemaailma võimalikult läbipaistvana, ja teiseks – tuua võimalikult reljeefselt esile inimeste seos oma ajaga. Elulugude kui alusuuringu tüüp või samas selle vaeviljelemine, vaimuloolise uurimistöö pinnalikus muutus nähtavaks viimati/hiljuti Jaak Valge monograafias „Punased“.³ Kiirete poliitiliste muutuste, sotsiaalsete siirete jne. mehhanismide läbivalgustamiseks jääb traditsioonilisest nn. makrotaseme ajaloolisest rekonstruktsioonist väheseks. Ühiselu n.-õ. väliste raamistuste – institutsioonide, majandustrendide jne. taustal tähtsustuvad muutuste/murrangute käivitaja rolli omandavad isiksustatud „muutujad“. Ilma võtmetegelaste maailma (nii sise- kui välismaailma) taasloomiseta jääb üle piirduda valikudraamasid trivialiseerivate metakeelsete lahterdamistega/sildistamistega (nagu näiteks karjerist, kollaboraator, rahvuslane jne.), heidetakse palju sellest „materjalist“, millest ajaloo kangas tegelikult kootakse, uurimistulemusi kahjustavalt kõrvale. Paljukomponendiliste valikute kitsendamisest on saanud tõsine takistus Eesti ajaloo uurimisele.

Jüri Kivimäe hoidub piinlikult trivialiseerimisest. Tulevik ja see, kuidas keegi sellele n.-õ. vastu läheb, aimub pigem meeleseisunditest kui klassikuuluvusest ja sotsiaalsest staatusest. Peatükile „Johannes Varese valitsuses“ eelneva peatüki lõpuleheküljel refereerib Kivimäe Kruusi poolt täpselt kaks kuud enne juunikatastroofi peetud kõnet, milles ta rõhutab Eesti riikluse tugevuse seost inimese kõige üllamate tunnetega, sellega, milline on selle „tekkitatud soojus ja tuli igas üksikus südames“ (lk. 104).

² J. Lotman. Õigus biograafia. Teksti ja autori isiksuse tüpoloogilisest suhestatusest. – J. Lotman. Kultuurisemiootika. Tallinn: Tänapäev, 2006, lk. 343–349.

³ J. Valge. Punased I. Tallinn: Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Instituut/Rahvusarhiiv, 2014.

Nagu Kruusi on iseloomustatud, peitus temas ka poeetile omast tundlikkust. Kruusi kõne oli kaheldamatult siiras. Kas see oli diagnoos? Või oli see katastroofiainuslik soov rahva hingejõudu mobiliseerida? Igatahes iseloomustab sedalaadi kujundikasutus Kruusi mentaliteeti, küüniline poliitik ei saa kõnelda südamele apelleerides, ta lihtsalt ei tea, et see on olemas. Sedalaadi suhe poliitikamaailmaga heidab valgust sellele, miks ta oli paljudes valdkondades kaalukalt loov, visionäärne persoon ega saanud ajaloo n.-ö. kaasa lohiseda. Kuid intuitsioon võis teda alt vedada või sattus ta kokku lurjustega, kes mängisid põhimõtteliselt teistsuguste reeglite järgi, kui see tsiviliseeritud maailma inimese kujutlusse mahtus.

Biograafia annab unikaalse võimaluse tuua mineviku uurimisse mitte abstraktselt, deklaratiivselt, vaid „nähtavaks tehtult“ nn. omailmasid kandeve kõrgem „mateeria“. Jüri Kivimäe monograafia õnnestumine seisabki tõigas, et ajaloo fluidsem „mateeria“ (moraalipõhine või väärtusaluseline tegutsemine) lõimitakse viitaval viisil uurimistöõ kogupilti. Muidugi lasub sellel fluidsemal kihistusel, kui Hegelilt laenata, vältimatult madalamate mateeriate needus, s. t. huvid, kired jne. „koloniseerivad“ selle. Kruusi elu ja saatust nähtavaks muutmiseks võtmekehtadeks on valikud ja kompromissid, nagu kõigil inimestel. Need kõnelevad nii uuritavast kui ka maailmast, kus ta peab ennast leidma (just „leidma“, s. t. ennast konstrueerima). Ühiskonnad, milles Kruus ennast teostas, saavad just parima iseloomustuse oma elujõule, vastavalt millise eneseleidmise-enseeloomise tee nad indiviidile võimaldavad või mille järele välja arvavad. Kruus kuulub põlvkonda, kel tuli oma eluülesandega toime tulla kardinaalselt erinevates tsivilisatsioonides.

Kivimäe annab harva Kruusi valikuile sõnalisi hinnanguid, iseloomustab neid tema käitumismustrite kaudu erinevates režiimides. Tsaari-režiimi vaegdemokraatlik elukorraldus muutub nähtavaks sedakaudu, et sunnib Kruusi formaalseks kompromissiks. „Näiteks juba seminari lõpueksamite eel nõuti luteriusulistelt leeris käimist, mistõttu ka ateismist pidaval noormehel ei jäänud muud üle, kui minna leeri ja leeriteenistusel armulauale.“ (lk. 15) Kivimäe jäädvustab väga tundlikult moraalse heitluse ja süütunde, mis kaasnes pettumuse valmistamisega isale, kui Hans oma sünnikodu, talukoha arendamist, mis oli ju eesti talupoja elu sisu, enda tulevikuga ei sidunud.

Hans Kruusi erakordselt järsu tõusunurga kulgenud karjäär Eesti Vabariigi teadus- ja haldusmaailmas, seda vähemalt kuni Pätsi

autoritaarse režiimi kehtestamiseni, näitab Eesti kultuuri pahvatusliku arengu keskseid allikaid. Modernne demokraatlik riiklus toetas võimekate inimeste esiletõusu, kollegiaalne koostöö ja ustavus sõpradele ei järginud maailmavaateliste tõekspidamiste ega poliitilise lojaalsusega seostuvat ühisnimetajat. Kruusi poliitiline (kommunistlik!) minevik jäi demokraatlikus ühiskonnas tema elulooliseks eraasjaks. Kruusi kiire akadeemiline edukäik – tosin aastaga lektorist ülikooli tippjuhtkonda – paistab Kivimäe käsitluses nagu luterliku mentaliteedi ja talupoegliku kangekaelsusega ausameelses konkurentsis väljateenitult premeeritud saavutus. Vaikiva ajastu räigevoitu poliitiline kultuur lõi aga peagi ühiskonda sidustanud ausameelsuse mentaliteeti ilmselt saatuslikugi kaaluga mõrasid, seda just Kruusi ja Eestigi tulevikku silmas pidades.

Ajaloolane Kruus

Historiograafia vaatenurgast on eesti ajaloolaste põlvkonnad, kes pea kõik on nii või teisiti Kruusi töödest inspiratsiooni ammutanud, Kruusi kui ajaloolase ees tänuvõlgased. Selle tasumise aeglusele leidub ka n.-ö. objektiivseid seletusi. Suurmehe elukäigu ja loome sisukas käsitlus eeldab väga ulatuslikku lugemust, historiograafilist suutlikkust, poliitilise ajaloo suurepäraselt tundmist, aga ka Euroopa vaimuloos kodus olemist. Sedalaadi nõudmiste/aluseelduste vaatenurgast on Kivimäe kaheldamatult parim.

Hans Kruusi ajaloolasete algus ja Kruusi kui ajaloolase teenete avamine on kirjutatud kahes täiesti eri stiilis. Alusuuringute nappus kohustab Kivimäed Kruusi ülöpilasaastaid käsitledes olema ettevaatlik. Ajalooteadusele iseloomulikke tõetingimusi arvestavalt saavadki Kivimäe väitlused olla tingimuslikud ja seotud nende kehtivuspiiri tähistavate kitsendustega. Rõhutagem, et ka problematiseeriv esitus on õigustatud ja viljakas. Midagi olulist, olgu siis mõtteid, tähelepanekuid jne., ei jää kas või hüpoteesidena/oletuslikena kirja panemata. Oletuslikudki arutlused võivad olla suundanäitava kaaluga ja kui nad ka ei leia tõendamist, on sellega ikkagi mõned vaatenurgad „läbi mängitud“. Stiili vaatenurgast on Kivimäe tekstidel lausa õpikuline väärtus.

Kruusi enda kinnitusel oli tema tõeliseks kutsumuseks ajaloolaseks saamine. 1914. aastal Jurjevi ülikoolis alustatud ajalooõpingud katkestas Esimene maailmasõda ja seejärel revolutsioonihoovused, mis Kruusigi endasse imesid. Siiski, tundub, et poliitikas tundis Kruus end kodus

pigem ideedegeneraatori ja avaliku elu tegelase kui parteipoliitikuna. Kruusi tulevik ajaloolasena polnud Kivimäe esituses sugugi kindel. Võib arvata, et rutiinne päevapoliitikas osalemine, sellega liituvad intriigid olid vastuolus Kruusi kui intellektuaali vaimsete vajaduste ja üldisemate nõudmistega endale. „Arvatavasti“, nagu oletab Kivimäe, „ei rahuldanud Kruusi enam poliitiliste paljastus- ja süüdistuslugude kirjutamine“ (lk. 38). Ta ei taanda Kruusi elutee ühte kaalukamat valikut vaid mõnele asjaolule. „Põhjuseid, mis valmistasid ette uut pööret Kruusi elus, oli nähtavasti rohkem kui ainult pettumine nii Eesti poliitikas kui ka Nõukogude sotsialismis.“ (lk. 38) Kokkuvõttes jääb mulje, et Kruusist sai siiski ajaloolane tänu tööga, et väikeriigi Eesti poliitika tegemise mastaap ja poliitilise elu intellektuaalne haare ei olnud sellised, et Kruusi mastaapi intellektuaal oleks näinud selles oma elu peamist sisustajat. Teine asi oleks olnud n.-ö. maailmapoliitikas osalemine. Kui kommunistid poleks teda rängalt petnud, nagu ta on selle ise sõnastanud, oleks Kruus ehk ajalukku läinud ka rahvusvaheliseltki mõjuka poliitikuna.

Allikaid, mis täiendaksid tema tudengiaastate mälestusi, ilmselt samuti napib. Tähelepanekud Kruusi teadlasete algusest sõnastab Kivimäe rõhutatult oletuslikus keeles, nagu ka tema maailmavaatelist arengut kaardistavad tähelepanekud. Ülikooliaastail võis ta „Tartus kokku puutuda Vene Sotsialistide-Revolutionääride Partei (esseeride) liikmetega“ (lk. 19), kuid hoiatab, et sellest ei tohi teha avaramaid järeldusi. Kruusi vaadete võimalikuks kujundajaks peab Kivimäe Jevgeni Tarlet, aga sedagi kitsendusega, et: „Vahest oli Jevgeni Tarle töodes ja õpetuses selliseid ajaloolise või majandusliku materialismi põhimõtteid, mis võisid avaldada mõju Kruusi ajalookäsitluse kujunemisele.“ (lk. 17)

Kivimäe ei lasku avalikku poleemikasse ajaloolastega, kes tegid Kruusist marksisti-leninisti. Valetamine oli osa **teise vene** aja ajalookirjutamise kaanonist.⁴

⁴ Märkus: Kivimäe tähistab anneksiooniperioodi ka indikatsiooniga „vene aeg“. Ajaloolasele on kohane kõnetada minevikku ajastu enesekohase sildiga „nõukogude võim“, aga see oli ju orwellilik peitnimi Vene impeeriumi taassünnile gulaagide saarestikuna. Minevikku on põhjust tähistada sisukate siltidega. „Holokausti“ asemel näiteks „Endlõungist“ rääkides oleksime ju kuriteo kaasvarjajad. Pealegi, tänase Venemaa ajaloolaste käsitluses kuulub „vene“ sel või teisel viisil tollase riikluse tähistusse. See on juurdumas ka meie kõnekeelde.

Kuid ta vaidlustab kindlalt ka täna (täiesti erineval põhjusel) Kruusile märgiliselt marksisti templi loomise. Apodidaktilise retoorika jõul loetakse tõendatuks, et Kruusist kujunes „ilma kahtlusteta kaalukas marksistlik ajaloolane“ (lk. 45). Kivimäe jääb meetoditruuks. „Marxi tööde tundmisest ja nende käsitlemisest ei saa veel teha kindlat järeldust Kruusi marksistlike vaadete kohta [– – –].“ (lk. 19) Selget ülekonstrueeritust näeb ta väites, et veel revolutsiooni hõllanduses Eestile revolutsioonilist tulevikku esile manav Kruus „võis end 1940. aastal“ revolutsiooni ennustamise „pärast prohvetiks pidada“. (lk. 37) 1940. aasta valikute mõistmiseks on oluline rõhutada, et Kivimäe esituses polnud „maailmarevolutsioonil“ ja klassivõitlusel etableerunud Kruusi maailmas olulist kohta. Teiste sõnadega, sellel, et Kruus lasi end kaasa tõmmata poliitilisse draamasse, pole palju, kui üldse pistmist, tema vasakpoolsete sümpaatiatega, nagu Nõukogude Eesti ajaloolased seda on rõhutanud. Kivimäe peab koguni võimalikuks, et Kruus nägi endas aatekaaslaste – Villem Reimani ja Jaan Tõnissoni – ideelist järglast (lk. 91) ja et 1940. aasta juunis pani ta pea pakule patrioodina, et „kommunistlik võimuhaaramine ära hoida“ (lk. 205). Kruusist ajaloolase kujunemise avamisel jääb Kivimäe ettevaatlikult oletavaks. „Jurjevi ülikool Kruusi teadlaseks kujunemises“ on kindlasti uurijat ootav teema. Aga ka „Kruusi professori“ Arno Rafael Cederbergi rollist tahaks hoopis rohkem teada saada.

On põhjust arvata, et monograafia sünnis valmistasid Kivimäele kõige enam rahuldust Kruusi kui ajaloolast iseloomustavad peatükid. Historiograafias hästi kodus Kivimäe annab Kruusile rahvusliku ajalooteaduse sünnis kõigiti tunnustava alusepanija kohta. Kruusist professionaalselt kõrgetasemelise uurija küpsemine algas tihedas koostöös professor Arno Rafael Cederbergiga. Kuid Kruusist suure ajaloolase kujunemisel olid määravaks ikkagi tema sünnipärane andekus, erakordne töökus ning organisaatoritallent. Neid, Kruusi tähelennus võtmelise kaaluga omadusi toob Kivimäe korduvalt esile. Juba enne n.-ö. ajaloolase kutsehariduse omandamist kirjutab Kruus mitmed märgilise kaaluga raamatud, nagu „Linn ja küla Eestis“ (1920) ja „Saksa okupatsioon Eestis“ (1920). Järgmisel aastal avaldatud raamatu „Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina“ olla ta kirjutanud juba Vabadussõja eel!

Ajaloo-uurimisele seab Kruus rahvuspedagoogiliselt kõrged ülesanded Eesti rahva kestlikkuse ja rahvusliku kaitsetahte toetajana.

Tänapäevases terminoloogias positsioneerib Kruus ennast rahvusliku mälu poliitika eestkostjana. Identiteedipoliitikas tõuseb Kruus mitmete 1930-ndate aastate teisel poolel kirjutatud artiklitega „väikerahvalikust elutunnetusest“, rahvalähedusest, eliidi vastutusest jne. väljapaistvaks ideoloogiks. Huvitav on jälgida, kuidas nn. saksavastasusest, millel oli Kruusi poliitilises identiteedis keskne koht, saab Nõukogude okupatsioonaja moonetes nüüd juba n.-ö. sekundaarselt kodeerituna eesti rahvusluse legitimeerija. 1960-ndail aastail, kui sovetiseerimissurve lõdvenes, asus ta sellesse rolli kodu-uurimise patroonina.

Millist teemat Kruus juba väljaõppinud ajaloolasena ka käsitleda ei võtnud – aga valdkondi oli n.-ö. seinast seina –, tegutses ta Kivimäe hinnangul alati hoogsalt ja uuenduslikult. Nii on juba magistritööna valminud „Vene-Liivi sõda“ (1927) tänaseni jäänud tasemel ületamatuks (lk. 43). Uurimuse „Pühajärve sõda“ (1927) paigutab ta Eesti historiograafia klassikasse (lk. 48). Kivimäe tõstab esile Kruusi uurimisviisi kompleksust, nagu näiteks analüüsis ta Tartu arengut „nii sotsiaalsetest, majanduslikest, poliitilistest kui ka kultuurilistest vaatekohtadest“, millega kindlustas uurimusele püsiväärtuse (lk. 46).

Kruusi panuse täpsem kindlakstegemine, eelkõige tema osa rahvusliku ajaloo kontseptsiooni väljatöötamisel, ei mahu, nagu Kivimäe ka märgib, retsenseeritava monograafia raamidesse (lk. 5). Aga ta rõhutab korduvalt selle eeldusena Kruusi vaatlusviisi sünteetilisust. Kruusi mõjukuse eeldusi vaagides toetub Kivimäe meilgi Eestis üsna hiljuti populaarsust võitnud/tunnustuse saanud ajalookultuuri mõistele. Kruusi doktoriväitekirja talurahva käärimisest 19. sajandil Lõuna-Eestis väärtustab ta mitte ainult kui Eesti talurahva ajaloo uurimise temaatikat hüppeliselt rikastavat, vaid ka käsitlusviisilt uuenduslikku. „Selles rakendatud sotsioloogiline käsitlusviis ja kvantitatiivne meetod olid tollal uudsed ka rahvusvahelises ulatuses. See teos jäi vähemalt järgnevak poolsajandiks Eesti ajaloolastele kõrgetasemelise ajaloo uurimise eeskujuks.“ (lk. 49) Tähelepanuväärselt tõstab Kivimäe esile Kruusi rolli rahvusliku ajalookultuuri arendamisel just naaberteadusest ammutatud uurimulike võtete kaasamisega.

Kruusi panus rahvusliku ajalookultuuri alustrajaval arendamisel kristalliseerus tema saavutuste keskse tähise, monumentaalse „Eesti ajaloo“, mida tuntakse ka nn. Kruusi ajaloonä, ilmuda jõudnud köiteis. Tuleb nõustuda, et

Kruusi panuse täpsem kindlakstegemine just ideeajaloo vaatenurgast seisab veel ees. Olulise vaheeesmärgina sõnastab Kivimäe võrdleva vaatluse „Eesti rahva ajaloo“ köidetega, „et määratleda selle ideeajalooline koht Eesti kultuuriloo“ (lk. 65). Eesti ajalooteaduse arengu sisukaks analüüsiks on Kivimäe nägemuses keskse tähtsusega just selle idee-ajaloolises küljes suurema selguse loomine. Nagu tal tuli tõdeda, kompenseeriti historiograafilise uurimistö pinnapealsust juba tollal (nn. marksistlikust historiograafiast ei maksa rääkida) rärgelt ideologiseeritud üldistustega. Ajaloolaste töid sildistati juurde kirjutatavate poliitiliste sümpaatiate võtmes. „EKSi tollase teadusliku sekretäri Daniel Palgi osutatud ideeline veelahe kahe ajaloolaste rühma, vapsimeelsete-parempoolsete ja EKSi-punaste ajaloolaste vahel,“ rõhutab Kivimäe, „on küllap lihtsustatud arusaam“ ja osutab, et „tegelikult paiknes joon tollases ajalookultuuris teadusliku objektiivsuse ja propagandalise rahvusluse vahel“. (lk. 62) Tõsise edasiminekueeldust näeb autor uurimuste ideeajaloolises analüüsis viisil, mis väljuks „punaste“, „rahvuslike“ jne. ajaloolaste vastandamisest. Ajalooteadus on eelkõige kultuuri- ja ideeajaloo osa.

Äärmiselt huvitav oleks tulevikus täpsemalt kontekstualiseerida Kruusi koht 1920.–1930. aastate vaimuloos, tema suhetatus erinevate ajaloo uurimise koolkondadega nii naabermaades kui kaugemalgi. Eesti historiograafia akadeemilise sisustamise üks perspektiive oleks avarduda Kivimäegi propageeritud ajalookultuurilise mõtestuse võtmes.

Kruusi poolt 1930-ndate aastate teisel poolel avaldatu, lisaks arvutud entsüklopeediaartiklid, üldkäsitluste peatükid, dokumendikogude koostamine, lõputust toimetamistööst kõnelemata, on erakordse töökuse vili. Kivimäe sedastusel oligi professori elu kogu aeg täidetud üksnes tööga – katkematu kirjutamisega. Kõigi eelduste kohaselt oleks 1940-ndate aastate esimesel poolel Kruusi senist tööd kokkuvõtivate uurimuste või ilmunu ühiste kaante vahele koondamine, kõnelemata „Kruusi ajaloo“ lõpuköidete ilmunemisest, krooninud ühte säravamat perioodi Eesti ajalooteaduse küpsemises.

Kruusil olid kõik eeldused, et 1930-ndail aastail kiiresti kasvanud rahvusvaheline tunnustatus andnuks talle „korüfee“ staatuse. Rahvuslikule professionaalsele ajalooteadusele aluse panemise kõrval küpses väljavaade naaberriikidega koostöös Kruusi avarduvale haardele sobiva väljundi leidmiseks. Paraku katkestasid ka mitmete suurteoste küpsemise

ja paljulubava koostöö Nõukogude okupatsioon ja kogu sellele järgnev õudus. Mitmed mahukad juba valmimas käsikirjad, sh. rahvuslikust ärkamisest, Jakobsonist, Eesti riikluse arengust jne., hävisid saatuse pööristes, aga ka kurja käe läbi. Siiski, kaks kümnendit plahvatuslikku arengut, milles Kruusi algatatu on äärmiselt tähelepanuväärne, osutus piisavaks, et Eesti kultuur jõudis moderniseeruda piisava tugevusvaruga, et okupatsioonist, ehkki sandistatuna ja alandatud, ent siiski jätkusuutlikuna välja tulla.

Juunivalitsuses: hirmude ja lootuste vahel

Eestis on raske leida ajaloolast või intellektuaali, kellel poleks Kruusist oma nägemust. Hans Kruusi elukäiku ja valikuid mõtestav narratiiv on aga lahutamatu eestlase poliitilist identiteeti kujundavaist polariseeritud *pro* ja *contra* narratiivseist alusmustreist.

Loomulik on koos Kivimäega küsida, miks „kodaanliku heaoluga“ harjunud „ülikooli professor ja endine prorektor, kel oli tagatud korrapärane sissetulek ja töökoht“, löi kaasa etenduses, mille eesmärk oli maskeerida võõrvõimu diktaati Eesti riigi hävitamisel. (lk. 108) Sellele küsimusele vastuse otsimisel on Kivimäe talle omase põhjalikkusega teinud suurepärasid töid. Kuid tuleb tõdeda, et allikmaterjali pole just väga palju. Ka Kruus ise libiseb Semperi juubelikogumikule kirjutatud põhjalikus tagasivaates 1940. aasta sündmustest rituaalselt üle.⁵ Tundub, et ta on soovinud seda suve kui „halba unenägu“ oma emotsionaalsest mälust välja pühkida. Kruusi aastakümneid hiljem sündinud mälestuste ja kommentaaride, milles ta selgitab oma valikuid sh. liitumist Varese valitsusega, tõeväärtuse suhtes on Kivimäe põhjendatult skeptiline (lk. 6). Faktiteabe, ka Kruusi maailma puudutava teabe hõredus on kitsendanud Kruusi elu sellest äärmiselt sündmuste- ja pingeterohkest perioodist päris koherentse jutustuse kokkuseadmise väljavaadet. Kuid Kivimäe poolt oluliselt täiendatud teadmised peaksid inspireerima esitama küsimusi laadis – mis siis tegelikult juhtus?

Kruusi sisemaailma loomupärase läbipaistmatuse tõttu ongi Kivimäe mitmed arutlused ja mõttekäigud akadeemiliselt ausameelselt märkinud oletusepõhisteks. Kuid see, mida Kivimäel on õnnestunud Kruusi mõtte- ja tun-

demaailmast juunipäevi peegeldavat leida, on kaalukas. Lühidalt kokku võttes jääb Kruusist peatükis „Johannes Varese valitsuses juuni-august 1940“ mulje kui ajaloorataste pöörlemisel tõsiselt viga saanud, väärtalt kalkuleerinud poliitikust. See mulje haakub Kruusi enda poolt väljendatuga, mille kohaselt sai ta teist korda kommunistidelt petta 1940. aastal, kui „asjad läksid teisiti, kui me lootsime“ (lk. 207). Kruusi poolt usutluses välja prahvatatud mõttele järgneb Kivimäe täpsustus/selgitus, et Varese valitsusel ja Kruusil selle liikmena ei õnnestunud „kommunistlikku võimuhaaramist Eestis ära hoida“ (lk. 205).

Kivimäe sõnastatu on üsna erinev või koguni vastanduv ajalookirjanduses seni kohatud vaatele Kruusi rollist 1940. aasta suvesündmustes. Erinevalt Kruusi mitmete valikute/rollide käsitlusest sõjajärgsel perioodil, siis juba, kui ta Stalini aparaadi üsna väärিতে ja nurjatutegi ülesannete täitjana teenis „parteisõduri“ tiitli, on Kivimäe 1940.–1941. aasta dramaatiliste valikute iseloomustamisel vältinud metakeelt. Sõja-aastad Nõukogude tagalas, sõda ise ja sellega kaasnev värvirikka maailma taandamine must-valgeks olid Kruusi identiteeti teisen-danud hoopis suuremale koostöövalmidusele režiimiga.

Kriitilised vaated Kruusile võtavad kokku hinnangud, millised võib koondada üldmõiste „kollaboratsioon“ alla. Kollaboratsioonina käsitletakse poliitika teoorias kodaniku õiguse vastast aktivismi, teadlikku kaasaaitamist võõrvõimu kehtestamisele oma kodumaal ja osalemist koduriigi kodanike vastupanu mahasurumisel võõrvõimu juhitud repressiivses poliitikas. Selle üldistusega on sildistatud ka Varese valitsuse tegevus, mida on käsitletud kommunistide võimuhaaramise tööriistana. Kruusi rolli iseloomustamine kollaboratsioonina ülaltoodud määratluse vahendusel on vähemalt äärmiselt küsitav. Kollaboratsiooni määratluse laiendamisel aga muutub see analüütiliselt sisutuks sõimusõnaks ja sellisena peaks see akadeemilises kirjanduses tunnetusliku rolli kaotama.

Mõttevahetustel Kruusi ja Varese valitsusest on võimalusi jätkuda nähtavasti veel kauaks. Kivimäe on veenvalt rekonstrueerinud Kruusi Varese valitsusse kaasamise ja Varese valitsuse okupatsioonivõimude diktaadiga „kaasa libisemise“. Kuid vastavat peatükki kujundavat faktiteavet on võimalik täiendada ja fokuseerida viisil/võtmes, mis toetaks tõendusi, et Kruusi taotluseks Varese valitsusega liitudes oli „kommunistlikku võimuhaaramist Eestis

⁵ H. Kruus. Algasime koos. – I. Sikemäe (koost.). Johannes Semper elus ja kirjanduses. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk. 15–20.

ära hoida“. Konstateerinud, et Eesti oli juba okupeeritud, väidab Kivimäe talle erandlikult kategooriliselt, et Kruusi pingutused nn. Mongoolia variandi käivitamiseks „ei vähenda tema vastutust Vene võimuhaaramisele kaasaaitamises“ (lk. 205). Moraalifilosoofia vaatenurgast on igal inimesel (kõnelemata – sisuliselt vangil) õigus heausketeks tegudeks, ilma et ta seejuures peaks suutma oma tegude kõiki tagajärgi ette näha. Kruusi pingutused, mis pakkusid õhkõrna võimaluse, ei olnud suunatud Eesti rahva olukorra halvendamisele ja objektiivselt ka ei halvendanud seda. Ajaloolastele aga on need jätnud väärtusliku arutlusaine okupatsioonrežiimi taotlusest ja meie võimalustest, midagi veel n.-ö. ära teha.

Mitmed faktid ja Kivimäe rõhuasetuste täiendamine võtaks pinda sisendustelt, mille järgi Kruus oli lihtsalt kollaborant. Sedasorti analüüsi toetab Ždanovi survestamise jagamine episoodideks. Igal neist episoodidest on oma emotsionaalne atmosfäär (koherentsus) ja Kruusi toimetamist kujundanud sündmuste-valikute kulgemise loogika. Need episoodid ei pea kokku langema anneksiooni süvenemise loogikaga, nagu selle esitab oma uurimistöös Kivimäe.

Kruusi valitsusse kaasamise **esimese episoodi** märksõnadeks võiksid olla illusioonid ja emotsioonid. Rõhutagem, et Kruusil ei olnud enne 20. juunit mingeid kokkupuuteid EKP liikmete – sisuliselt võõrriigi salajaste kaastöölistega – ja sündmuste areng, nagu see 20. juunil kuju võttis, tuli talle tõesti ootamatult. Katkendlike teadete kohaselt, milles peegelduvad Varese ja Andreseni „konsultatsioonid“ Vene saatkonnaga, ei olnud Hans Kruusi kaasamine valitsusse kuni 20. juunini üldse tõsisema arutluse all.

19. juulist alates Vene saatkonna vahet sõelunud ja ilmselt naaberriigi usaldusaluse Nigol Andreseni meenutuse järgi oli talle ja „Kruusile enesele [– –] üllatuseks, kui 1940. aasta 21. juunil kutsuti ta suvitusel ja uurimispagendusest Tallinna J. Varese pöördevalitsuse liikmeks [– –].“⁶

Kuid Kruusi ruttamine Tallinna polnud veel n.-ö. poliitiline **tuumvalik**. Kruusi vastutust kuidagi vähendamata tuleb tunnistada, et telefonikõne saamise järel ei jäänud talle palju võimalusi sündmuste arengust kõrvale jääda. Ajafaktoriline survestumine ei jätnud aega kalkuleerimiseks. Valitsusse kutsujate, Semperi

ja Varesega sidus teda kultuurimaailm ja teatav maailmavaateline solidaarsus. Nende suhtes oli tal isiklik usaldus. (lk. 106) Kruusi kaasamisele panustanud olid võtnud Ždanovilt saadud korraldusi äärmiselt tõsiselt. Okupatsiooniväele oli antud juhend Kruus kas või lennukiga kohale toimetada! Sedalaadi hoolikus kinnitab, et Kruusist oli saanud valitsuse moodustamisel üks võtmefiguure, kuid ka seda, et tema kaasamist valitsusse peeti piisavalt kindlaks, s. t. ta oli andnud lubadusi.

Inimesena oli Kruus üsna hasartne ja ka enesekindel mänguritüüp. Võim ja poliitiline kombineerimine olid teda varemgi lummanud. Nooruses oli ta käinud salakohtumistel kommunistidega ja korra isegi Staliniiga Eesti tulevikku arutanud. Kindlasti polnud ta ükskõikne võimaluse suhtes veel kord vähemalt „ajaloo“ pulssi tunda. Kruusis käivitus nähtavasti hoog/elaan, mis vallanduvat sõjaratsudes, kui nad kuulevad tuttavat pasunahäält. Professori tuntud enesekindlus võis toetada sisendust, et ta suudab vallandunud poliitilisi arenguid mõjutada. Kui Kruusi enda mälestusi uskuda (kui neid siinkohal usaldada), kuulnud ta enda Varese valitsusse arvamistest juba raadiost! (lk. 107) Sel juhul pidi Kruus Tallinna jõudma üsna hilisõhtul, sest raadiouudis loeti ette lausa öö saabumisel!⁷ Igatahes, kui Kruusi nõusolek oleks puudunud, siis oluks see tema n.-ö. fakti ette seadmine. Kuid sedalaadi realiteedid Kruusi tagasivaates ei peegeldu. Seega lisaks faktiväidetele toetab ka Kruusi käitumisjoonis tõdemust, et (ehkki kogunud poliitikuna kauplemisruumi jättes) nõusolek valitsusse minna oli Kruusilt siiski saadud. Milleks Kruus oli nõusoleku andnud, seda ta ilmselt kohe teada ei saanud.

NSV Liidu saatkonna käepikendus ja kommunistide-kollaborantidega kooskonnaspireerija Johannes Vares varjas talle teada olevaid plaane, isegi oma lähimate sõprade (!) ees. Johannes Semper, kes oli Kruusi Tallinna kutsuja, on meenutanud Varese salatsemist ka temaga suheldes. 20. juuni õhtul Varesega toimunud jutuajamisi kommenteeris ta, et Varesele olid kogu aeg mingid nõupidamised, aga kellega, seda ei hakanud ma lähemalt pärima, nähes, et ta „sellest hoidus rääkimast“⁸.

⁷ N. Andresen. Pöördeline kuu. – M. Käbin (toim.). Eilsest tänasesse. Mälestuste kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 39–64.

⁸ J. Semper. Mälestuskatked. – Eilsest tänasesse. Mälestuste kogumik. M. Käbin (toim.), Eesti Raamat: Tallinn, 1965, lk. 32.

⁶ N. Andresen. Koostöös rektor Hans Kruusiga – Looming 1966, nr. 10, lk. 1582–1586.

Vares ise alustas koostööd okupantidega hiljemalt 19. juunil. Vaikides täitis Vares saatkonnast ja kommunistidelt saadud konspiratsioonilise võitluse juhendeid. Teiste sõnadega hoiti Kruusi vähemalt kuni Tallinna saabumiseni suuresti „pimeduses“.

Vares polnud vähegi iseseisev poliitik, sellepärast ka Hendrik Allik, Johannes Lauristin jt., kes teda kontrollisid-juhendasid, tema kandidatuuri valitsuse juhi kohale ka toetasid.⁹

Johannes Semperi kinnitusele ei saanud Vares üldse aru, mis toimub. „[– –] valitsuse esimesel koosolekul“ võttis Vares „laua otsas koduselt istet, tehes näo, nagu poleks öieti midagi iseäralikku toimunud, ja hakkas perekonnaisa toonil õpetussõnu jagama ja manitsema ja hoitama [– –]“. Semperile „paistis nagu ei taipaks ta kõige vähemalgi määral, et tegemist on revolutsiooniga, ega aimaks, mis tulemas on“.¹⁰

Ajaloo annaalisid pole kahjuks teateid Kruusi mõjusale osalemisel koostatud valitsuse „Deklaratsiooni“ poliitilisest sisust. Kuid tõik, et Ždanov tegi selle temale esitatud versiooni „maatasa“, peaks veenma, et Kruusi nägemus kommunistide väljatöötatud plaanidega ei sobinud.

Teine episood valitsuse draamas, mida võiks iseloomustada kui manipulatiivset, juhatati sisse 22. juuni hommikul. Manipulatiivset kontrolli iseloomustab see, et kõrvuti jõhkra võimudemonstratsiooniga säilitatakse ohvrile veel mõned illusioonid. 22. juuni pärastlõunal ei saanud heauskusest Eesti asja ajamise võimalikkusesse enam palju järel olla. Valitsuse poliitilise tahte väljendus, selle esimene „deklaratsioon“ kooskõlastati Eestit okupeerinud riigi saatkonnas! Ždanovi nõutud „täiendused“ kandis omakäeliselt dokumenti Hans Kruus! Mingitki muud tegetsemismandaati, peale selle, mille neile andis Ždanov, lihtsalt enam polnud. Okupandid tegid Vares valitsuse liikmetest selle esimesest päevast alates salalepete osalised, s. t. vandenõulased. Vares rahvalitsuse kogu armetust välja joonistades leiab Kivimäe: „Võib oletada, et vähemalt mõni Vares valitsuse liige oli juba esimestel päevadel aru saanud olukorra tõsidusest, kuid Nõukogude Liidu poliitilisest diktaadist erinevaid ja iseseisvaid otsuseid oli võimatu teha [– –]“ (lk. 111) Kivimäe mär-

kused, et „tegelikus olukorras polnud enam võimalik taanduda“ (lk. 110), et „valitud teelt oli aga raske ehk isegi võimatu tagasi pöörduda“ (lk. 116), jäävad lähema selgituseta. Kuid sedalaadi allaandmiste hind on aimatav.

Jäädes valitsusse, astus Kruus üle oma Rubico. See tähendab n.-ö. uue olukorra tekkimist, millest head tagasiteed enam pole. Kuid vastavalt manipulatiivse kontrolli reeglitele ei purustata ohvrite kõiki illusioone kohe. Üks neist illusioonidest oli veel mingi rahvusliku/riikliku iseseisvuse/autonoomia säilitamise lootus, kas või „demokraatliku rahvavabriigi“ vormis. Sedalaadi kehvastki kompromissist kinni haaramist, mille eestvedaja oli Hans Kruus, tuleb siiski käsitleda vastupanuna. Kruus säilitas seega isikliku vapruste ja aktiivse hoiaku ning püüdis päästa, mis veel päästa oli (muidugi teadmata, et päästa polnud enam midagi). Seejuures püsis mulje, et usk „Mongoolia teesse“ polnud (üksnes?) Kruusi jt. naiivsus, vaid seda illusiooni, kui just mitte ei lansseeritud Vene saatkonnast, siis vähemalt EKP hoidis seda kurikavalalt elus. Harald Habermani mälestuste kohaselt oli kommunistide vankumatu eesmärk Eesti „liidendamine“ NSV Liiduga. Samas jätkas ta illusioonide toitmist, nagu oleks reaalses poliitikas jäänud veel mingeid muid valikuid „Seda varianti arutas Hans Kruus Andrei Ždanoviga. Tean seda, sest valmistasin pinna selleks jutuaajamiseks ette.“¹¹ Habermani teise mälestuskatke kohaselt oli valitsuses koguni midagi Kruusi toetajate leeri taolist.¹² Sellesse leeri kuulus nähtavasti ka Neeme Ruus.

Kivimäe uurimusest kangastuv mulje, et pärast seda, kui Kruusi katse prof. Tõeleid-Kliimani toel Eestile uus põhiseadus koostada oli Ždanovi poolt resoluutselt tõrjutud, oli illusioonidel lõpp, ei pruugi päriselt tegelikkusele vastata. Väljavaadet, et Eestist võiks tulevikus saada Mongoolia-taoline rahvavabriik, hoidsid venelased ja Allik-Habermani koordineeritud vandenõulased üleval (ilmselt saatkonna nimel või koguni sellega kooskõlastatult valelikke lubadusi andes) ja seda kuni nn. juulivalimisteni. Lubadustega petmine oleks üks seletusi Vares valitsuse koospüsümisele. Hiljem ka Johannes Lauristini valitsusse kaasatud Lembit Lüüs

⁹ Väljavõte 6. aprillil 1988. a. toimunud vestlusingist teemal „Eesti 1939–1940“. – A. Kõörna, J. Lepp, H. Lindpere, L. Meri, E.-J. Truuväli (koostajad). 1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn: Olion, 1990, lk. 90–100.

¹⁰ J. Semper. Mälestuskatked, lk. 32.

¹¹ H. Haberman. Tagasisivaatamisi. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk. 85–86.

¹² H[arald] Habermani mälestustest. – A. Kõörna, J. Lepp, H. Lindpere, L. Meri, E.-J. Truuväli (koostajad). 1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn: Olion, 1990, lk. 115–116.

on pettusemängu lõppu meenutanud nii: „See oli kaks päeva pärast valimisi, arvatavasti 17. juulil 1940. Neeme Ruus ütles mulle, et rahvademokraatlikust korrast nagu Mongoolias ei tule meil midagi välja. Tundus, et ta oli väga löödud, masendatud, tujust väga ära. Ta ütles, et meil tuleb minna Nõukogude Liitu. Küsisin, et kuidas siis nii järsku. Olid ju valimised ja valimisplatvorm? Ta vastas, et ei ole midagi teha: see on Ždanovi nõudmine ja meil ei ole võimalik sellele vastu hakata. Emba-kumba: kas teeme seda või juhtub meil siin väga halvasti; asjad lähevad väga raskeks. Teist väljapääsu praegu ei ole.“¹³ Et kommunistid-vandenõulased oma tõelisi kavatsusi viimase minutini varjasid ja siis vastuhakkajad koguni hävitada (!) lubasid, seda kinnitanud oma surivoodil ka Paul Rummo.¹⁴ N.-ö. Mongoolia-taolise staatuse võimalusega manipuleeriti nähtavasti kõigis Balti riikides „Ma sain kolmest allikast informatsiooni, et algselt kavatses Nõukogude Liit anda kõigile Balti riikidele Mongoolia-taolise staatuse,“ raporteeris Inglise saadik H. W. Gallienne 10. juulil 1940.¹⁵

Kolmas episood iseloomustab Kruusi talle jäänud võimaluste vaatenurgast, soovi valitsusest võimalikult kiiresti eemale saada. EÜS-i kaasvõitlejate sõnade järgi nägi Kruus ülikooli naasmise pääsemist seotusest valitsusega, mida ta on nimetanud „kohutavalt painajalikuks puntraks“ (lk. 116). Teiselt poolt on Andresen rõhutanud, et ei kommunistid ega algul ka tema Kruusi päriselt ei usaldanud: „Suurel pööripäeval vaatlesin uut ministrit veidi skeptiliselt. Hiljem märkas, et mõned muud – väljaspool valitsuse koosseisu – küll ei vabanenudki sellest umbusust.“¹⁶ Umbusu üheks allikaks oli Kruusi tajutatav vaimne iseseisvus. Seda umbusku peegeldas ilmselt ka „peaministri asetäitja“ tegelikult fiktiivne staatus, mida sisustati talle Informatsiooni Keskuse juhatamise (orwellilikus vaimus ümber nimetatud Riiklik Propaganda

Talitus) andmisega. „Suve lõpu poole leidsime aega pikemaks omavaheliseks jutuajamiseks ja siis üllatasid mind Kruusi ülimalt selge olukorraanalüüs ning perspektiiv. Ta oli kuu aega mitte ainult tegutsenud, vaid ka uurinud, ja siit alates oli tal suurim võimalik selgus sotsialismi teostamise teedest Eestis.“¹⁷ Andresen kahjuks ei täpsusta, millises valguses Kruus sotsialismi tulevikku Eestis nägi. Aga nähtavasti ei arvanud ta, et Varese valitsuse liikmena on tal parim väljavaade selle teostamiseks. Kivimäe viitab võimalusele, et Kruus ei jätanud Lauristini valitsuses Andreseni ja Semperi nõustamisel. Andresen kinnitab seda nägemust sõna-sõnalt: „Hans Kruusist tegime ülikooli rektori.“¹⁸ Selgitus Kruusi suurest poliitikast lahkumisele on igati „poliitiliselt korrektne“. „See valik oli endastmõistetav. Hans Kruusile tähendas see viljakama töö võimalusi.“¹⁹

Kivimäe tähelepanekute kohaselt jäi lõksu püütud Varese valitsusel okupantide terrori süvenedes „ainult selgitada ja salata“ (lk. 112). 20. sajandi ühe suurima ajaloolase ja sotsioloogi Max Weberi tähelepaneku järgi „see, kes seob end poliitikaga, see tähendab võimu ja vägivalla vahenditega, sõlmib lepingu saatanlike jõududega ning et tema tegutsemise kohta ei kehti, et headusest ainult headus või kurjusest ainult kurjus tuleneda võib, vaid tihtipeale just vastupidine.“²⁰ Weberi analüüside kohaselt avanevad seega isegi demokraatlikes ühiskondades ja valikuvabadele poliitikutele neid häbisse ja kurjusse viia võivad ennustamatud kuristikud. Kruus, isegi kui ta Varese „rahvavalitsusega“ liitudes tegi seda heauskse sammuna, taipas, et on sõlminud lepingu tõelise saatanaga. Täibanud, et ta Varese valitsusse kuuludes on andnud Ždanovile blankoveksli, millele okupandid võivad kirjutada mida tahes, et ka tema nimel saab nüüd sooritada kuritegusid, oli talle ainus võimalus püüda sellest ringist välja astuda.

Kivimäe sedastuse kohaselt ei arvatud Kruusi selle delegatsiooni koosseisu, mis saadeti Moskvasse Eesti iseseisvusele surmahoopi andma. (lk. 116) Arvestades Kruusi ajalootaju ja juba ammu kuju võtnud äratundmisi, on ilmne, et „distantseerimine“ sellest aust ei toi-

¹³ Väljavõte 1989. a. 7. detsembri telesaate „Riigivõllikogu saadikud tunnistavad“ fonogrammist. – A. Kõörna, J. Lepp, H. Lindpere, L. Meri, E.-J. Truuvali (koostajad). 1940. aasta Eestis. Dokumente ja materjale. Tallinn: Olion, 1990, lk. 127–128.

¹⁴ Väljavõte 1989, lk. 128.

¹⁵ (H. W. Gallienne 1940) Inglise saadiku Tallinnas telegramm Inglise Välisministeeriumile. Telegramm. 10. juuli 1940. – K. Arjakas, H. Arumäe, T. Arumäe ja R. Helme (koostajad). Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Tallinn: Perioodika, 1989, lk. 180.

¹⁶ N. Andresen. Koostöös rektor Hans Kruusiga. – Looming 1966, nr. 10, lk. 1582.

¹⁷ Samas, lk. 1582–1583.

¹⁸ Samas, lk. 1593.

¹⁹ Samas, lk. 1583.

²⁰ M. Weber. Poliitika teadus kui elukutse ja kutsumus. – Kaasaegsest poliitilisest filosoofiast. J. Lipping (toim.). Tallinn, 2004, lk. 47.

munud ilma Kruusi aktiivse osaluseta. Kruusi nõustumisest kummitempli rolliga, riigivolikogu valimistel osalemisest ja EKP liikmeks astumisest võiks välja lugeda poliitilist realismi ning soovi jätkata mõjusalt Eesti elus ja oma tuleviku kujundamisel.

Kivimäe uurimistööst ja selle tõlgendusest järeldub, et Kruusist sai Varese valitsuse liige vaid teatava sattumuslikkuse tõttu. Hiljem väljendas Kruus omavahelistes arupidamistes sügavat kahetsust, et ta Taevaskoja suvekodust „üles leiti“. Seega erinevad Kruusi mälestused tonaalsuselt Andreseni ja Semperi omadest, kõnelemata äärmiselt küünilise Habermanni töes ja vaimus Varese valitsuse kiitmisest. Taibanud, et „valitsusel“ puuduvad igasugused võimalused rahvusliku iseolemise säilitamiseks, eemaldus ta valitsusest ja ka teistest juunikommunistidest, kes jätkasid juba Lauristini valitsuses.

Kuid Kruusi liitumist Varese valitsusega ei tohiks ei poliitilises ega ka õiguslikus mõttes käsitleda lubamatuna. „Varese valitsuse“ deminutiivselt retoorilise kuvandi taha peidetakse põhimõttelise kaaluga tõsiasi. Ei olnud ju nii, et Varese valitsus oli võõrriigi korraldusel end õigusvastaselt valitsuseks kuulutanud seltskond. Esiteks, Varese valitsust tunnustades legaliseeris president Päts selle ametisse astumise. Teiseks, ligi pool Varese valitsuse liikmeist olid rahvaesindajad – Riigivolikogu liikmed, neist neli koguni parempoolsed poliitikud!

Kruusi valikuid saab analüüsida ka nn. filosoofiliste õigustusarutelude valguses. Õigustusarutelud osutavad kaalutlustele, mis põhjusel mingi poliitika, poliitiline tegu jne. on praegu (või üldse) õigem, õiglasem, parem kui teine. Kuid kui kaugele, millise piirini peab ulatuma kodaniku lojaalsus riigi suhtes, mis pole suutnud täita või on koguni rikkunud kodanikuga sõlmitud lepingut? Millised on kodaniku kohustused riigi suhtes, mis pole valmis või suuteline täitma selle põhiülesannet – kaitsma kodanikku? Need küsimused esitas juba Hobbes. Eesti oli okupeeritud ja avalik võim poliitiliselt teovõimetu. Põhimõtteliseks küsimuseks tõusis, mida peab kodanik tegema, millised on tema õigused, kuidas tohib ta toimida, kui tema ise ja ta teovõimetus muudetud riik on sokutatud bandiitide võimu alla. Kas Kruus pidi jääma n.-ö. eemalt vaatama, mis „juhtuma hakkab“?

Hädaolukordades saavad kaalu õigustusaruteluste toel kujundatavad poliitikad, mis polnud õiguslikult „õiged“ ega „valed“, vaid kujutasid endast inimlikke valikuid ja seega olid moraalipõhiste kokkulepete objektid. Toi-

miva, elujõulise poliitilise tegelikkuse keskseks omaduseks jääb, et selle alused on moraalsed. Vaadeldud kontekstis oli Kruusi valik – moraalne valik. Võimu kokkuleppelisuse usk ei tahtnud demokraatlikus normaalsuses kasvanute teadvuses nii kergesti surra. Okupantide silmamoondus seisnes aga selles, et nad hoidsid seda illusiooni kurikavalalt näiliselt kehtivana, samas teades, et stalinlikus „normaalsuses“, kus polnud kohta õigusele, oli poliitika tegemise lepinguline loomus igasuguse aluse minetanud.

Mina ei pea sisukaks abstraktsete, üldkehtivuse pretensiooniga moraliseerimise liistudega hinnata/mõõta kellegi õigust enda ja riigi tulevikku kujundada (moraalifilosoofia vaatenurgast on see teoreetiliselt võimatu ettevõtmine). Poliitikafilosoofia vaatenurgast, võimu praktilise teostamise tingimuste, tõhusa vastupanu eelduste seisukohast ei ole tingimata teravat piiri kollaboratsiooniks nimetatud ja vastupanu vahel. Ajalooalternatiivide mõistetavaks muutmiseks, „õigete“ ja „valed“ valikute/otsuste eristamiseks on nende selle mõistepaari analüütiline repertuaar kiduravõitu. Süüdistav poliitiline retoorika ehk leevendab meie valu. Kuid ajalooteadus külgneb lähedalt mõõdaniku mõista aitavate sotsiaal- ja käitumisteadustega.

Kruusist võib Lotmani viidatud artikli mõttes muidugi teha juunikommunistist „hoiatusmärgi“. Kuid kas ajaloo mõistmisele on sellest kasu? Kardan, et sedalaadi retoorika on tõsist uurimistööd pigem takistanud. See, et hinnangud president Pätsi rollile ja Varese valitsuse paralleelselt kulgenud ja põimunud tegevusele on olnud teravalt polariseerunud, räägib hoiakutest ja viletsakvaliteedilisest ajaloo-uurimisest.

Jüri Kivimäe monograafia on tõenduseks, et mõõdaniku taasloomine/rekonstrueerimine elulugudes on selle ette võtta riskiunile väga kõrgeid nõudmisi esitav žanr. Hans Kruusi väga mitmes vallas kaalukas pärand ajaloolase, ideoloogi, kultuuriloolasena jne. eeldab lisaks veel head orienteerumist viimase sajandi pööristes. Kivimäe ajaloolase-käekirja iseloomustav analüütiline narratiivi trüüdus haakus hästi suure osa elust lausa krüptilises maailmas oma võimalusi otsinud ja hiljem kas n.-ö. ellujäämiseks või siis end oma minevikuga lepitamiseks hoolikalt jälgi seganud Kruusi mastaapi ajaloolise isiku saatuse keerukusega. Kivimäe ülesannet on veelgi keerustanud Kruusi „omailma“ peegeldavate allikate hävitamine

või salapärane kaotsimine, nagu juhtus Kruusi päevikutega.²¹

Kohati väga õhukesel jääl liikunud retsen- sendi roll on seetõttu olnud mitte vähem keerukas. Seetõttu on peatunud vaid jõukohasena tundunud aspektidel.

Hans Kruusi elusaatuses avanevad mitmed Eestile saatuslikud valikud ja otsused, nende seos tema „omailmaga“ olid jäänud uurijat ootama.

„Niisiis teatud ringkondades valitsenud poliitiline naiivsus oli 1940. aasta sündmustes arvestatav tegur. Küllap kehtib see ka mõne J. Varese valitsuse liikme kohta,“ kirjutab Arumäe ja jätkab: „Küllap vaadeldakse tulevikus põhjalikumalt ka mõne teatud ja tuntud haritlase tegevust sel suvel.“²² Sellest vaatenurgast on Kivimäe raamat väga oluline lisa Arumäe uurimustele, millega rekonstrueeriti nn. juunipöörde äärmiselt olulised taustad, kuid mille subjektiivne külg, s. t. asjaosaliste vaadete, tunnete jne. uurimine on jäetud tulevikuülesandeks.

²¹ Märkus. Üks tõenäolisi selgitusi sellele, miks Hans Kruusi kodus säilitatud päevikud ja käsikirjad kadusid, on režiimi paranoia. Kuigi Kruusi avalikke seisukohavõtte kammitses enesetsensuur, ei andnud ta režiimile mitte midagi andeks, nagu seda seoses omavaheliste vestlustega on meenutanud ka ENSV Teaduste Akadeemia üks juhte Arno Kõörna. See ei saanud olla teadmata. Üsna levinud arvamuse järgi kohaldati Kruusi suhtes nn. liter-toimikute praktikat. Kommunistliku režiimi rutiinse salapraktika kohaselt hoiti potentsiaalselt ohtlikke siseopositsioonääre elu lõpuni nn. agentuurtootluses. Minu kolleegid Ajaloo Instituudist osutasid lausa näpuga isikutele, kellele oli järelevalve usaldatud. Agentuurtootlemisele allutatul surma järel „küllastasid“ nende elupaiku viivitamatult KGB-lastest, parteitöötajatest ja usaldusväärsetest teadlastest-eksperdist „komisjonid“. Nende eesmärk oli teha kindlaks, kas lahkunust pole jäänud dokumente – „poliitilist testamenti“, päevikuid jne., kus oleks jäädvustatud režiimi kuriteod ja antud hinnanguid, mis võiksid diskrediteerida režiimi (s. t. mida võiks kasutada „nõukogudevastaseks õonestustegevuseks“). Kruus liigitus kaheldamatult n.-õ. esimest suurusjärku isikute nimekirja, kes võis olla talletanud „riigisaldusteks“ arvatut. Viimaseks polnud ju mitte ainult 1940. aasta riigipöördega seonduv, vaid ka KGB piinakambrite töömeetodid, mida ta oli omal nahal tundnud. Kõik ohtlikuna tunduv „konfiskeeriti“. Näiteks Kruusi saatusekaaslase Nigol Andreseni surma järel sooritatud röövretkes oli sedalaadi komisjonis eksperdi rollis Endel Sõgel.

²² H. Arumäe. Mõnda Hans Kruusist, Mongoolia eeskujut ja poliitilisest naiivismist. – Looming 1991, nr. 10, lk. 1381, 1383.

Ühele perioodile Eesti lähiajaloo käsitluse metodoloogias ollakse ka laiemas mõttes täna joont alla tõmbamas, pean silmas lähiajaloo uurimist. Lisaks siltide, nagu „kollaborant“, „nõukogude spioon“, „kvisling“ jne. lisamisele Hans Kruusi nimele on hoiakuid toinud ka uurimusliku teabe nappus.²³ Kivimäe on ajaloolane. Tema tähelepanu all oli see, kuivõrd kujundasid olude ja maailmavaate kõrval valikuid väärkalkulatsioonid, kognitiivsed dissonantsid, paljukomponendiliste valikute keerukus jne. Täna on „kollaboratsioonilise“ – suuresti post-traumaatilist hingeseisundit peegeldava, valikuid totaliseeriva sõnavara kõrval kodune domineerimist, hegemooniat, nõustumist, kohanemist, vastupanu jne. tervikprotsessina käsitlev sõnavara (nagu see Foucault´, Lacani, Laclau´ jt. uurimustest nähtavaks saab). Kivimäe tundlikult koondatud faktoloogia ja mentaliteedi ajaloo tähtsustamine toetavad jõuliselt Eesti ajalookirjutuse kaasajastamist. On ju käitumismustrite repertuaarid ja toimimisloogikad vabades ja mittevabades ühiskondades absoluutselt erinevad. Ka siis, kui nende normatiivne alus võib olla üsna lähedane/sarnane, annavad erinevad kompleksvalikute dikteeritud vastutus- ja kohustusvõrgustikud oluliselt lahkneva tulemuse. Kivimäe poolt Kruusi elukaare „subjektiivse“ külje, identiteedi ja omamaailmaga **toimunu** avamise kaal ületab kaugelt vaid Kruusi elulooga piirduva. Kruusi omamaailmade anatoomiate erinevus Eesti Vabariigis ja seejärel stalinliku režiimi paines muudab nähtavaks totalitaarsete režiimide suurima nurjatuse, aga ka degradeerumise allika. Kruusi elukaare rekonstrueerimine omandab seletusliku väärtuse. Väärastunud võimusuhted purustavad tsivilisatsioonid/kultuurid süsteemselt, lammutatavad inimmaailma loomupärasele sidususele toetuva kanga ning konstrueerivad vangistatuile selle asemele ebamoraalsed, igavesti piinama jäävad lõksud, mis jäävad moonutama nende suhtlust nii välismaailma kui ka iseendaga.

²³ Samas, lk. 1381.